

УДК 338:48

Мілінчук О.В.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту організацій і адміністрування
Житомирського державного технологічного університету

ТУРИЗМ НА ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЯХ: ПЕРСПЕКВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена актуальним питанням розвитку туризму на природоохоронних територіях України з урахуванням законодавчих особливостей щодо організації, охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Проаналізовано та систематизовано інформацію про види, кількість та площу природоохоронних територій, можливість їх використання у рекреаційній діяльності. Досліджено стан провадження туристичної діяльності в межах вітчизняних природоохоронних територій. Окреслено фактори впливу туризму на навколишнє середовище. Запропоновано шляхи розвитку туризму в межах природоохоронних територій України.

Ключові слова: природоохоронні території, туризм, стабільний розвиток, екотуризм, національний природний парк.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена актуальным вопросам развития туризма на природоохранных территориях Украины с учетом законодательных особенностей организации, охраны и использования территорий и объектов природно-заповедного фонда. Проанализирована и систематизирована информация о видах, количестве и площади природоохранных территорий, возможность их использования в рекреационной деятельности. Исследовано состояние ведения туристической деятельности на отечественных природоохранных территориях. Определены факторы влияния туризма на окружающую среду. Предложены пути развития экологического туризма в Украине.

Ключевые слова: природоохранные территории, туризм, устойчивое развитие, экотуризм, национальный природный парк.

ANNOTATION

The article is devoted to the topical issues of the tourism development within the nature protected areas in Ukraine taking into account the legislation framework of organization, protection and limits to conduct activities on nature areas. The information on species, quantity and square of nature protected territories, the possibility of their use in recreation activities was analyzed and systematized. The state of conducting tourist activity on the national nature protected territories has been studied. Factors influencing tourism on the environment are determined. Ways of development of ecological tourism in Ukraine are offered.

Key words: natural reserve areas, tourism, sustainable development, national nature park.

Постановка проблеми. Унікальні природні об'єкти України, відвідати які хотіли б не тільки вітчизняні, а й іноземні гості, є базою для формування туристичних продуктів. Виважене поєднання природоохоронних об'єктів для їх використання в туристичних цілях сприяє як збереженню природи, так і створенню нових робочих місць, об'єднанню місцевих громад, їх збалансованому соціально-економічному розвитку [6, с. 86]. Це підтверджують дані Світової організації туризму (ЮНВТО), відповідно до яких у структурі світового туристичного потоку відвідування природоохоронних територій з туристичною метою виросло з 2% у 1980 р. до 20% у 2009 р. і продовжує зростати [10, с. 2].

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Вивченням стану розвитку туризму на природоохоронних територіях або екотуризму займалися такі вітчизняні науковці, як В.В. Бондар, Я.Л. Ганжа, Г.В. Вартамян, В.І. Вишневський, О.Ю. Дмитрук, Г.М. Заваріка, Г.О. Сорочіна, Л. Теодорович та інші. Проте актуальні теоретичні та практичні питання використання потенціалу туристської діяльності на природоохоронних територіях або екотуризму недостатньо розкриті в науковій літературі.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Історично термін «екотуризм» був упроваджений з метою описати феномен туризму, що базується на використанні природно-рекреаційних туристичних ресурсів (англ. “nature-based tourism”). Вперше сформулював термін «екотуризм» мексиканський вчений Хектор Себаллос-Ласкурайн у 80-х рр., а саме як подорож до відносно непорушної чи незабрудненої природної території з визначеними цілями навчання, милування, отримання задоволення від споглядання сцен дикої природи і від культурних проявів (теперішніх та минулих), що знаходяться на цій території [9]. Цей підхід до визначення терміна «екологічний туризм» став основою для подальших формулювань. У цьому дослідженні екотуризм також буде розглядатися як вид туризму, основою якого є відвідування природних територій.

Західна Європа і Північна Америка переживають екотуристичний бум. В Україні, навпаки, попит на екологічні тури поки що незначний. Причинами цього є недостатня інформованість населення про цей напрям туризму, його можливості та переваги; нерозвиненість туристичної інфраструктури; низький рівень сервісу; проблеми безпеки тощо [6, с. 86]. Питання про те, які складники природно-заповідного фонду в Україні мають законодавчі підстави здійснювати рекреаційні та туристичні види діяльності, чи можуть природоохоронні території стати партнерами туристичних підприємств під час розроблення, розвитку та просування туристичних продуктів, потребують більш глибокого розкриття.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є узагальнення актуальних питань та можливостей розвитку туристичної діяльності на територіях вітчизняного природно-заповідного фонду, дослідження практичних проблем та перспектив розвитку туризму в межах природоохоронних територій.

Викладення основного матеріалу. Природоохоронні території у всьому світі використовуються для організації екотуристичної діяльності. В Україні, згідно зі ст. 9 Закон України «Про природно-заповідний фонд України», «території та об'єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ) використовуються у природоохоронних цілях; у науково-дослідних цілях; в оздоровчих та інших рекреаційних цілях; для потреб моніторингу навколишнього природного середовища» [4]. Таким чином, одним із видів діяльності ПЗФ в Україні, як і в багатьох інших країнах, є рекреаційна діяльність. Заповідними територіями та об'єктами природного походження є природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища. Штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва [ст. 3, 4]. Загалом використовують 11 категорій об'єктів ПЗФ. Проте не на всіх об'єктах ПЗФ надають рекреаційні послуги, зокрема екскурсійні. Розглянемо види ПЗФ та можливості реалізації рекреаційної/туристської діяльності в межах кожного в табл. 1.

Як видно із табл. 1, в таких об'єктах природно-заповідного фонду, як біосферні заповідники, національні природні парки та регіональні ландшафтні парки можливо надавати туристські послуги. У ботанічних садах, дендропарках, зоопарках та парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва також можуть створюватись умови для ведення рекреаційної діяльності.

На питання, бути чи не бути екологічному туризму в природних заповідниках, Закон дає негативну відповідь, також багато представників наукової громадськості наполягають, що це є неприйнятним. Наводиться і такий аргумент: «історично українські заповідники йшли по особливому шляху, який не передбачав самої можливості екотуризму. Так було заведено завжди, на їх території припустимі лише наукові дослідження» [3, с. 91]. При цьому управління територіями та об'єктами ПЗФ здійснюється спеціальними адміністраціями, які очолюють керівники з екологічною, біологічною або географічною освітою, відповідно зацікавлені в розвитку наукової діяльності, а не туристичної. Є й протилежні ситуації, наприклад, у Хомутовському степу з ініціативи дирекції заповідника в заповідній зоні була споруджена альтанка для відпочинку, а в Кам'яних могилах – культові споруди, а також довгий час влаштовувалося масове свято – День прийому в козаки. У Карадазькому заповіднику постійно порушується порядок проведення екскурсійної діяльності, в Ялтинському гірсько-лісовому заповіднику на Ай-Петрі незаконно споруджений розважальний центр [3, с. 93].

За даними Державної служби статистики України, у 2016 р. нараховується 8245 об'єктів ПЗФ загальною площею 4318,2 тис. га, або 7,2% загальної площі країни. В Україні діють 5 біосферних заповідників, 49 національних природ-

них та 81 регіональний ландшафтний парк [2], численні заказники, дендропарки, де створено понад 150 екологічних стежок, 43 еколого-інформаційні центри, 36 музеїв природи та сотні спеціально облаштованих місць для відпочинку. В розрізі регіонів найбільша частка площ, відведених на заповідники та національні природні парки, припадає на Херсонську (14,5%, або 290,6 тис. га), Хмельницьку (13,5%, або 270,1 тис. га) та Київську області (12,2%, або 244,2 тис. га), найменша – на Дніпропетровську область (0,2%, або 3,8 тис. га) [2].

Найвідомішими об'єктами ПЗФ, які відвідують туристи, є п'ять біосферних заповідників, а саме Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник (Київська область), біосферний заповідник «Асканія-Нова» (Херсонська область), Дунайський біосферний заповідник (Одеська область), Чорноморський біосферний заповідник (Херсонська, Миколаївська області), Карпатський біосферний заповідник (Закарпатська область); а також такі національні природні парки, як НПП «Медобори» (Тернопільська область), НПП «Кременецькі гори» (Тернопільська область), НПП «Дністровський каньйон» (Тернопільська область), природний заповідник Горгани (Івано-Франківська область), Карадазький заповідник (АР Крим), Шацький національний природний парк (Волинська область), НПП «Голосіївський» (м. Київ); дендропарки «Софіївка» (Черкаська область) та «Олександрія» (Київська область), інші.

За даними Державної служби статистики України, щороку об'єкти ПЗФ відвідують мільйони туристів та екскурсантів. Водночас точні відомості про це відсутні, оскільки відвідання більшості таких об'єктів не потребує будь-яких погоджень і є безкоштовним. До найбільш відвідуваних належать національні природні парки «Голосіївський», «Карпатський», «Шацький», «Кременецькі гори», «Святі Гори» та ін. Щоправда, в останніх більшість відвідувачів є паломниками Почаївської Лаври та Святогірської Лаври відповідно. Великою є кількість відвідувачів дендрологічних парків «Софіївка» та «Олександрія», деяких ботанічних садів [1, с. 78].

Кількість штатних працівників в установах ПЗФ України приблизно становить 4,5 тис. осіб. Кожен біосферний заповідник та національний природний парк має у своєму складі науковий, еколого-освітній та рекреаційний підрозділи, в яких працюють висококваліфіковані спеціалісти. Крім традиційних видів туристичних послуг, вони організують нові для України, але дуже популярні в країнах Європи, Америки, Африки, а також в Австралії види відпочинку – спостереження за птахами, фотополування, волонтерський туризм та ін. [6, с. 87]. Згідно зі ст. 47 Закону України «Про природно-заповідний фонд», кошти, отримані об'єктами ПЗФ від наукової, природоохоронної, туристсько-екскурсійної, рекламно-видавничої та іншої діяльності в межах заповідних територій та об'єктів, що не суперечать їх цільовому призна-

Таблиця 1

**Характеристика видів природно-заповідного фонду
та можливість реалізації рекреаційних цілей у межах кожного**

Вид природно-заповідного фонду	Характеристика	Можливість провадження туристської діяльності
1. Природні заповідники [стаття 15, 4]	є природними, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що утворюються з метою збереження у природному стані типових або унікальних для цієї ландшафтної зони природних комплексів.	Не визначено.
2. Біосферні заповідники [стаття 17, 4]	є природними, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що утворюються з метою збереження у природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери.	Рекреаційна діяльність відповідно до зонування (дозволена у зоні антропогенних ландшафтів).
3. Національний природний парк [стаття 20, 4]	є природоохоронною, рекреаційною, культурно-освітньою, науково-дослідною установою загальнодержавного значення, що створюється з метою збереження, відтворення й ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.	Рекреаційна діяльність відповідно до зонування: в зоні регульованої рекреації проводяться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та обладнання туристських маршрутів і екологічних стежок; зона стаціонарної рекреації – призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку; тут забороняється будь-яка господарська діяльність, що не пов'язана з цільовим призначенням цієї функціональної зони або може шкідливо вплинути на стан природних комплексів.
4. Регіональні ландшафтні парки [стаття 23, 4]	є природоохоронними, рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.	Забезпечує створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів.
5. Заказники [стаття 25, 4]	є природними територіями (акваторіями) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх компонентів.	Не визначено.
6. Пам'ятки природи [стаття 27, 4]	окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне, пізнавальне і культурне значення, з метою збереження їх у природному стані.	Не визначено.
7. Заповідні урочища [стаття 29, 4]	це лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані.	Не визначено.
8. Ботанічні сади [стаття 31, 4]	є науково-дослідними природоохоронними установами, метою діяльності яких є створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної та освітньої роботи.	Рекреаційна діяльність відповідно до зонування: експозиційна зона передбачає відвідування в порядку, що встановлюється адміністрацією ботанічного саду.
9. Дендрологічні парки [стаття 33, 4]	є науково-дослідними природоохоронними установами, метою діяльності яких є збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.	Рекреаційна діяльність відповідно до зонування.
10. Зоологічні парки [стаття 35, 4]	є природоохоронними культурно-освітніми та науково-дослідними установами, які створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розроблення наукових основ її розведення у неволі.	Рекреаційна діяльність відповідно до зонування, зокрема рекреаційна зона призначена для організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку.
11. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва [стаття 37, 4]	є природоохоронними рекреаційними установами, метою яких є охорона цінних зразків паркового будівництва та їх використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.	На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забезпечується проведення екскурсій та масовий відпочинок населення.

Джерело: узагальнено за даними [4]

ченню, є їх власними коштами [4]. Ці кошти можуть використовуватися для розвитку цих територій, а отже, доцільною є диверсифікація господарської діяльності (зокрема, впровадження туристсько-екскурсійної).

Прикладом типових проблем у розвитку екотуризму на території національних природних парків (НПП) є: різне підпорядкування і відповідно відсутність єдиної стратегії управління та розвитку установ НПП; низький рівень заробітних плат і низька мотивація співробітників установ; недостатній рівень фінансування з боку держави, відсутність коштів на розвиток інфраструктури, неможливість займатися розвитком інфраструктури за межами території установ НПП; несприйняття місцевими адміністраціями та органами місцевого самоврядування установ НПП, небажання співпрацювати; відсутність розуміння, як розвивати туризм, із боку співробітників установ НПП; елементарне небажання працювати. Негативними прикладами відсутності правильно організованого екотуризму є НПП «Дністровський каньйон», НПП «Черемоський» (збір грошей з туристів без облаштування стоянок); НПП «Шацький» (відсутність діяльності, спрямованої на розвиток будь-якого іншого виду туризму, крім пасивно-відпочинкового); НПП «Джарилгач» (неможливість активно розвивати туризм через категоричне несприйняття місцевим населенням та місцевими органами влади); ПЗ «Медобори» (вирубка лісу) [6, с. 87].

При цьому взаємовигідна співпраця туроператорів, природоохоронних установ (спеціальні адміністрації біосферних заповідників, НПП, регіональних ландшафтних парків) та інших природоохоронних організацій дасть змогу уникнути необґрунтованого будівництва малих ГЕС, знищення порогів і можливостей для розвитку водного туризму; уникнути масштабної вирубки лісу, дасть змогу ефективно розвивати мережу природно-заповідного фонду. Сьогодні до природно-заповідного фонду України належить 7,2% території, ця цифра у 2020 р., згідно із Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», становитиме 15% [5], а отже, попереду багато роботи з упровадження та популяризації екологічного туризму на вітчизняних природоохоронних територіях [6, с. 88].

Висновки та перспективи подальших досліджень. В Україні туристська діяльність дозволена та практикується в межах відповідних зон таких природоохоронних територій, як біосферні заповідники, природні національні парки, регіональні ландшафтні парки. На жаль, дотепер вітчизняні туристи, відвідуючи об'єкти ПЗФ, часто порушують принципи екологічної поведінки та, як наслідок, негативно впливають на мисливську і харчову поведінку диких тварин; моторні човнові екскурсії та незаконний вилов риби зменшують популяцію риб; відбуваються пожежі з вини відвідувачів, засмічення природоохоронних територій, витоку туристами трав'яного покриву

тощо. Недостатньо розвинений і освітній аспект вітчизняного екотуризму, часто екскурсія або тур спрямовані тільки на демонстрацію визначних пам'яток або екзотичних «чудес» природи, а не на розуміння екологічних проблем та активне їх вирішення [8, с. 321]. На думку автора, позитивний приклад розвитку екотуризму в Україні можливий за умови регламентації туристичної діяльності з метою додержанням режиму охорони природно-заповідних компонентів та об'єктів. Екотуристичні маршрути доцільно проводити за прокладеними та маркованими екостежками під керівництвом професійного гіда, що в перспективі дасть змогу підняти рейтинг заповідної справи, підвищить соціальну значущість заповідників та, як наслідок, сприятиме їх визнанню населенням і органами влади в регіонах. Крім того, провадження рекреаційної діяльності в природних заповідниках може упередити незаконне ними використання природних ресурсів.

Подальшим напрямом досліджень є вивчення й аналіз світового досвіду управління природоохоронними територіями та формування прикладних порад щодо запровадження позитивних механізмів управління (в тому числі екотуристичною діяльністю) у вітчизняну практику.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Вишневецький В.І. Екологічний туризм: навчальний посібник / В.І. Вишневецький. – К. : Інтерпрес ЛТД, 2015. – 140 с.
2. Довкілля України за 2016 рік. Статистичний збірник // Державна служба статистики України // [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
3. Заваріка Г.М. Туризм на охоронних природних територіях // Г.М. Заваріка / Географія та туризм. – 2014. – № 28. – С. 90–97.
4. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. №2456-XII [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>.
5. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 року № 2818-VI [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.
6. Мілінчук О.В. Туризм в національних природних парках: проблеми та можливості : зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. [«Сучасні інструменти реалізації практичного менеджменту, маркетингу та логістики: особливості застосування в глобальному конкурентному середовищі»] (м. Житомир, 17–19 грудня 2015 р.) – Житомир : ЖДТУ, 2015. – С. 86–89.
7. Сорокіна Г.О. Екологічний туризм : навч. посібник / Г.О. Сорокіна; Держ. закл «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2013. – 206 с.
8. Теодорович Л. Екологічний туризм у НПП України: теоретичні та практичні аспекти / Лариса Теодорович // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2013. – Випуск 41. – С. 318–330.
9. Ceballos-Lascurain H. El Futuro del Ecoturismo // Revista México (Enero). – 1987. – С. 13–14.
10. Newsome D., Moore S.A., Dowling R.K. Natural area tourism: Ecology, impacts and management. – Channel view publications, 2012. – Т. 58.

REFERENCES:

1. Vyshnevky, V.I. (2015), *Ekologichny turyzm* [Ecological tourism], Interpress LTD, Kyiv, Ukraine.
2. State Statistics Service of Ukraine (2017), Statistical report "Environment in Ukraine in 2016 year", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
3. Zavarika G.M. (2014), "Tourism in natural reserve areas", *Geography&Tourism*, no. 28, pp. 90–97.
4. The Verkhovna Rada of Ukraine (1992), *The Law of Ukraine "About natural reserve areas in Ukraine"*, available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-12> (Accessed 18 December 2017).
5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2010), *The Law of Ukraine "About the Main aspects (strategy) of state ecological policy in Ukraine till 2020"*, available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2818-17> (Accessed 18 December 2017).
6. Milinchuk O.V. (2015), "Tourism in national nature parks: problems and potential", *Proc. 3th Ukr. Sient.-Pract. Conf. "Modern instruments to realize management, marketing and logistics: features of their using in global competitive environment"*. Zhytomyr, 2015, pp. 86–89.
7. Sorokina G.O. (2013), *Ekologichny turyzm* [Ecological tourism], State enterprise "Lugansk National University named by Taras Shevchenko", Lugansk, Ukraine.
8. Teodorovych L. (2013), "Ecological tourism in national nature parks in Ukraine: theoretical and practical aspects", *Lviv University Herald, Geographical chapter*, vol. 41, pp. 318–330.
9. Ceballos-Lascurain H. (1987). *El Futuro del Ecoturismo*. *Revista México* (Enero), 13-14.
10. Newsome D., Moore S.A. & Dowling R.K. (2012). *Natural area tourism: Ecology, impacts and management* (Vol. 58). Channel view publications.

Milinchuk O.V.

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at Department of Management of Organizations and Administration,
Zhytomyr State Technological University*

NATURAL AREA TOURISM: PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT IN UKRAINE

The article is devoted to the topical issues of the tourism development within the natural reserve areas in Ukraine taking into account the legislative framework of nature protection and limits in conducting activities on natural areas. The information on species, quantity, and area of natural objects and protected areas, the possibility of their use in recreation activities is analysed and systematized with a purpose to gain a deeper understanding of the general features of natural area tourism, its current state and perspectives to be developed in Ukraine.

The article is based on a legislation analysis of natural reserves in Ukraine, on web-based content analysis of Ukrainian state institutions' web-sites and on statistical analysis of key figures of protected areas' development.

The state of conducting tourist activities on the national protected areas is studied and factors of tourism influence on the environment are determined in the article. According to the data of the State Statistics Service in 2016, there were 8245 objects of nature reserve areas that cover 7.2% of the total territory of Ukraine. There are 5 biosphere reserves, 49 national nature parks, and 81 regional landscape parks and other types of natural areas. Ways of development of ecological tourism on those territories are offered in the article.

The analysed data shows the specific features of ecotourism in Ukraine and identifies the focusing of Ukrainian legislation on the regulation of nature-based tourism activities within the biosphere reserves, national nature parks, and regional landscape parks. The article presents the Ukrainian experience of organizing nature-based tourism activities and may be interesting for those who plan to visit Ukrainian natural reserve areas or those who study specific features of ecotourism business in Ukraine.